

महात्मा फुले यांचे स्त्रीविषयक विचार व आजच्या काळातील स्त्री - एक विश्लेषणात्मक अभ्यास

तृप्ती सुरेंद्र रोकडे

संशोधन अधिछात्रा

रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

गोषवारा - महात्मा ज्योतिराव फुले हे भारतीय समाजसुधारणेचे अग्रदूत असून त्यांनी स्त्रीविषयक विचार मांडताना तत्कालीन पितृसत्ताक, जातीय आणि अंधश्रद्धांनी ग्रस्त समाजव्यवस्थेवर कठोर प्रहार केला. अठराव्या-एकोणविसाव्या शतकातील समाजात स्त्री ही शिक्षण, स्वातंत्र्य व मानवी हक्कांपासून वंचित होती. अशा परिस्थितीत महात्मा फुले यांनी स्त्रीला सामाजिक परिवर्तनाचा केंद्रबिंदू मानले आणि तिच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी विचार व कृती या दोन्ही पातळ्यांवर कार्य केले. त्यांच्या स्त्रीविषयक विचारांचा पाया समानता, शिक्षण, स्वाभिमान व सामाजिक न्याय या मूल्यांवर आधारित होता.

महात्मा फुले यांच्या मते स्त्रीशिक्षणाशिवाय समाजाची प्रगती अशक्य आहे. म्हणूनच त्यांनी सावित्रीबाई फुले यांच्या सहकार्याने भारतातील पहिली मुलींची शाळा सुरू केली. स्त्री शिक्षणाला विरोध करणाऱ्या समाजाशी संघर्ष करत त्यांनी स्त्रीला अज्ञानाच्या अंधारातून बाहेर काढण्याचा प्रयत्न केला. विधवा स्त्रियांची दुर्दशा, बालविवाह, केशवपन, बहुपत्नीत्व आणि स्त्रीशोषण करणाऱ्या धार्मिक व सामाजिक रूढींविरुद्ध त्यांनी निर्भीडपणे आवाज उठवला. विधवांच्या पुनर्विवाहाचा पुरस्कार करून आणि विधवा-हत्या प्रतिबंधासाठी प्रयत्न करून त्यांनी स्त्रीला सन्मानाने जगण्याचा अधिकार मिळवून देण्याचा ध्यास घेतला. त्यांच्या मते स्त्री ही पुरुषाच्या अधीन नसून स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व असलेली मानवजात आहे.

या विश्लेषणात्मक अभ्यासात महात्मा फुले यांच्या स्त्रीविषयक विचारांचे मूल्यमापन करून आजच्या काळातील स्त्रीची सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक व राजकीय स्थिती समजून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. आधुनिक युगात स्त्रिये शिक्षण, रोजगार, उद्योग, प्रशासन, राजकारण, विज्ञान व तंत्रज्ञान अशा विविध क्षेत्रांत उल्लेखनीय प्रगती केली आहे. संविधानिक हक्क, स्त्रीसुरक्षा कायदे, आरक्षण आणि विविध शासकीय योजना यांमुळे स्त्रीच्या सशक्तीकरणाला गती मिळाली आहे. तथापि, या प्रगतीबरोबरच आजही स्त्रीला लैंगिक भेदभाव, घरगुती हिंसा, हुंडाप्रथा, कामाच्या ठिकाणी असमानता, सुरक्षिततेचा अभाव आणि मानसिक शोषण यांसारख्या गंभीर समस्यांना सामोरे जावे लागते.

महात्मा फुले यांच्या विचारांच्या प्रकाशात पाहता, आजच्या स्त्रीमुक्ती चळवळीसमोर असलेली आव्हाने केवळ कायद्यांनी सुटणारी नाहीत, तर सामाजिक मानसिकतेत आमूलाग्र बदल घडवणे आवश्यक आहे. फुले यांनी मांडलेली शिक्षणावर आधारित समानतेची संकल्पना, विवेकवाद, अंधश्रद्धा निर्मूलन आणि सामाजिक न्यायाची भूमिका आजही तितकीच महत्त्वाची आहे. या अभ्यासातून असा निष्कर्ष निघतो की महात्मा फुले यांचे स्त्रीविषयक विचार आणि आजच्या काळातील स्त्रीची वाटचाल यांचा समन्वय साधल्यास स्त्रीमुक्ती अधिक सर्वांगीण, न्याय्य व शाश्वत स्वरूपात घडू शकते.

बिजशब्द : पितृसत्ताक, संविधानिक हक्क, स्त्रीसुरक्षा कायदे, आरक्षण, लैंगिक भेदभाव, घरगुती हिंसा, हुंडाप्रथा, कामाच्या ठिकाणी असमानता, सुरक्षिततेचा अभाव, मानसिक शोषण, विवेकवाद, अंधश्रद्धा निर्मूलन

प्रस्तावना :

भारतीय समाजरचनेत स्त्रीचे स्थान ऐतिहासिकदृष्ट्या पितृसत्ताक, जातीय व धार्मिक रूढींनी मर्यादित केलेले आढळते. शिक्षणाचा अभाव, सामाजिक स्वातंत्र्याचा निषेध, बालविवाह, विधवांची अमानवी स्थिती, केशवपन व स्त्रीशोषण करणाऱ्या परंपरांमुळे स्त्रीचा सर्वांगीण विकास कुंठित झाला होता. अशा विषम सामाजिक परिस्थितीत महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी स्त्रीविषयक प्रश्नांना केवळ सुधारणा म्हणून नव्हे, तर सामाजिक न्याय, मानवी हक्क आणि विवेकवादी परिवर्तनाच्या मूलभूत अंग म्हणून मांडले. त्यांनी स्त्रीच्या शोषणामागील धार्मिक व सामाजिक रचनांचे चिकित्सक विश्लेषण करून त्याविरुद्ध वैचारिक व कृतीशील संघर्ष उभारला.

महात्मा फुले यांचे स्त्रीविषयक विचार शिक्षण, समानता, स्वाभिमान आणि सामाजिक न्याय या तत्वांवर आधारित आहेत. स्त्रीशिक्षणाशिवाय समाजाची प्रगती अशक्य आहे, असा त्यांचा ठाम विश्वास होता. सावित्रीबाई फुले यांच्या सहकार्याने सुरू केलेल्या मुलींच्या शाळा, विधवा पुनर्विवाहाचा पुरस्कार, बालविवाह व केशवपनास विरोध आणि स्त्रीशोषणाविरुद्ध निर्भीड लेखन व आंदोलन या माध्यमातून त्यांनी स्त्रीमुक्तीचा व्यापक कार्यक्रम

राबविला. फुले यांच्या मते स्त्री ही पुरुषाच्या अधीन नसून स्वतंत्र विवेकी व्यक्तिमत्त्व असलेली समान अधिकारांची मानवजात आहे.

आजच्या समकालीन सामाजिक वास्तवात स्त्रीने शिक्षण, रोजगार, उद्योग, प्रशासन, राजकारण, विज्ञान व तंत्रज्ञान अशा विविध क्षेत्रांत लक्षणीय प्रगती केली असली, तरी लैंगिक भेदभाव, घरगुती हिंसा, सामाजिक असमानता, आर्थिक शोषण आणि सुरक्षिततेचे प्रश्न अजूनही गंभीर स्वरूपात अस्तित्वात आहेत. त्यामुळे स्त्रीमुक्तीची प्रक्रिया अपूर्ण असल्याचे दिसून येते. या पार्श्वभूमीवर महात्मा फुले यांच्या स्त्रीविषयक विचारांचा आणि आजच्या काळातील स्त्रीच्या स्थितीचा तुलनात्मक व विश्लेषणात्मक अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक ठरते.

प्रस्तुत संशोधनाचा उद्देश महात्मा फुले यांच्या स्त्रीविषयक विचारांचे तात्त्विक व सामाजिक विश्लेषण करून त्यांच्या विचारांची समकालीन उपयुक्तता तपासणे हा आहे. तसेच स्त्रीसशक्तीकरणाच्या आधुनिक संकल्पनांशी फुले यांच्या विचारांची सांगड घालून स्त्रीमुक्तीच्या प्रक्रियेसाठी वैचारिक दिशादर्शन करणे, हा या अभ्यासाचा मुख्य हेतू आहे. या संशोधनातून फुले यांच्या विचारांचे आजच्या सामाजिक, शैक्षणिक व सांस्कृतिक संदर्भातील महत्त्व अधोरेखित होईल, अशी अपेक्षा आहे.

पूर्व अध्ययनाचा आढावा :

“स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून महात्मा ज्योतिबा फुले” (2021) या संशोधनामध्ये Bhujade, Pramila H. यांनी स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून महात्मा ज्योतिबा फुले यांचा विचारांचे संशोधन केलेले असून हे अध्ययन A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal यामध्ये प्रकाशित झालेले आहे. यामध्ये त्यांनी ज्योतीबांचे लेखनातील स्त्रीवादी परिप्रेक्ष्य व तत्कालीन समाजातील स्त्रियांची स्थिती यासंदर्भात अध्ययन केलेले आहे. यामध्ये ते सांगतात कि, एकविसाव्या शतकात स्त्रीशोषण, प्रताडना, पितृसत्ता असण्याच्या समाजात सामाजिक न्याय व समानतेची मागणी करतात. आजही समाजात स्त्रियांचे शोषण होतांना दिसून येते मग ती उच्च वर्गातील असो कि निम्न वर्गातील. संविधान आणि कायद्याचा अनुषंगाने ती समान जरी दिसत असली तरी परिस्थिती वेगळी आहे. व्यक्तींचा मानसिकतेत व विचारात जो पर्यंत बदल होणार नाही तोपर्यंत स्त्रियांच्या स्थितीत बदल होणार नाही.

“The Ideology of Mahatma Jyotirao Phule and its Influence on Society Today” (2022) Mathur, Bharat या संशोधनामध्ये महात्मा ज्योतिराव फुले यांची विचारधारा आणि तिचा आजच्या समाजावरील प्रभाव यावर संशोधन केलेले असून हे अध्ययन Journal of Advanced Multidisciplinary Research Studies and Development यामध्ये प्रकाशित झालेले आहे. त्यांचा संशोधनामध्ये त्यांनी राष्ट्रवाद, लैंगिक समानता, कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी, समुदाय विकास आणि धर्मनिरपेक्षतेच्या विचारसरणीवर प्रभाव टाकला. महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्या विचारांनी आधुनिक समाजावर कसा प्रभाव टाकला आहे, हे दाखवणे हा या संशोधनाचा उद्देश आहे.

महात्मा फुले यांच्या तत्त्वज्ञानात अनेक मूलभूत तत्त्वे होती, जी आजही आपल्या संस्कृतीत प्रासंगिक आहेत. त्यापैकी एक म्हणजे शिक्षणाद्वारे सक्षमीकरण. त्यांचे मत होते की, स्वतःला शिक्षित करून, व्यक्ती आपल्या जीवनावर नियंत्रण ठेवण्याची क्षमता मिळवू शकते. त्यांनी स्त्रिया आणि खालच्या जातींसाठी शाळा उभारण्याचा प्रयत्न केला. प्रत्येकाला चांगले शिक्षण मिळावे अशी त्यांची इच्छा होती. विविध जाती, धर्म, विचारसरणी इत्यादींच्या व्यक्तींमध्ये समानतेवरही त्यांचा विश्वास होता. या संदर्भात, त्यांनी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. महात्मा फुले हे एक व्यक्तिवादी देखील होते, त्यांचा असा विश्वास होता की जर प्रत्येक व्यक्ती स्वावलंबी असेल, तर संपूर्ण समाज स्वावलंबी होईल. परिणामी, त्यांच्या विचारांना व्यक्तिवादी तत्त्वज्ञान म्हणूनही वर्गीकृत केले जाऊ शकते. महात्मा फुले यांच्यासाठी आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे महिलांचे सक्षमीकरण आणि त्यांना पुरुष वर्चस्वातून मुक्त करणे. त्यांच्या तत्त्वज्ञानाने महिलांना सक्षम केले आणि त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण केला; हे यावरूनही दिसून येते की त्यांची पत्नी सावित्रीबाई एक प्रेरणादायी व्यक्ती होत्या आणि नंतर त्या स्वतः एक समाजसुधारक बनल्या. आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे त्यांनी व्यक्तींचा धर्म, जात, लिंग इत्यादींपेक्षा तिच्या चारित्र्याला आणि व्यक्तिमत्त्वाला दिलेले महत्त्व. त्यांचा मानवतावादावर विश्वास होता, केवळ एक कल्पना म्हणून नव्हे, तर एक भावना म्हणूनही मानवांबद्दल सहानुभूतीवर त्यांचा विश्वास होता.

या महापुरुषांच्या तत्त्वज्ञानाचा आणखी एक पैलू जो आजही आपल्या समाजात प्रासंगिक आहे, तो म्हणजे समाजाची सेवा करणे आणि समाजाचे भले करणे. या महापुरुषाने गुलामगिरीविरुद्ध लढा दिला, आंतरजातीय विवाहांना प्रोत्साहन दिले आणि खालच्या जातीतील मुलांना गरिबी व दुःखातून बाहेर काढण्यासाठी शाळा, अनाथाश्रम स्थापन केले. या क्षेत्रात समाजासाठी त्यांचे योगदान खूप मोठे आहे. २००९ मध्ये, भारत सरकारने महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्या जीवन आणि सामाजिक विकासातील योगदानाचा गौरव करण्यासाठी

एक टपाल तिकीट जारी केले. महात्मा फुले विद्वान नव्हते; तथापि, त्यांनी एक सामान्य माणूस म्हणून 'समाजसुधारणे'साठी खूप मोठे योगदान दिले. या संदर्भात, त्यांचे योगदान खूप मोठे आहे. त्यांनी लोकांमध्ये मानवी प्रतिष्ठेची भावना निर्माण करण्यास आणि त्यांना त्यांच्या निद्रेतून जागे करण्यास मदत केली. महात्मा फुले यांच्या तत्त्वज्ञानात काही महत्त्वाचे पैलू आहेत जे आजही आपल्या समाजात प्रासंगिक आहेत. त्यापैकी एक म्हणजे, इतर गोष्टींबरोबरच, शिक्षणाद्वारे सक्षमीकरण.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

या शोधनिबंधाचा मुख्य उद्देश या अध्ययनाचे उद्दिष्टे महात्मा फुले यांचे स्त्रीविषयक विचार व आजच्या काळातील स्त्री यांच्या अभ्यास करणे.

या अध्ययनाचे उद्दिष्ट्ये खालीलप्रमाणे

1. महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे स्त्रीविषयक सामाजिक व शैक्षणिक विचार समजून घेणे.
2. स्त्रीशिक्षण व स्त्री-पुरुष समानतेविषयी फुले यांच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.
3. आजच्या काळातील स्त्रीची सामाजिक, शैक्षणिक व आर्थिक स्थिती विश्लेषित करणे.
4. तत्कालीन व आजच्या स्त्रीस्थितीतील बदलांचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.
5. आजच्या समाजात महात्मा फुले यांच्या स्त्रीविषयक विचारांची उपयुक्तता तपासणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंध हा दुय्यम सामग्रीवर अवलंबून असून विविध पुस्तके, जनरल्स, संशोधन लेख, वर्तमानपत्रे, शासकीय अहवाल यांचा आधार घेण्यात आला. सदर संशोधनाकरिता वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर केला गेला.

परिणाम आणि चर्चा :

महात्मा ज्योतिराव फुले हे आधुनिक भारतीय समाजसुधारणेचे एक अग्रगण्य विचारवंत असून त्यांच्या स्त्रीविषयक सामाजिक व शैक्षणिक विचारांनी स्त्री मुक्तीच्या प्रक्रियेला वैचारिक अधिष्ठान प्राप्त करून दिले. तत्कालीन भारतीय समाजव्यवस्था पितृसत्ताक, धर्माधिष्ठित व विषमतेवर आधारित होती. या व्यवस्थेत स्त्रीला दुय्यम, अवलंबित व अधिकारवंचित स्थान देण्यात आले होते. अशा सामाजिक पार्श्वभूमीवर फुले यांनी स्त्रीच्या प्रश्नाकडे मानवी हक्क, सामाजिक न्याय व समानतेच्या दृष्टीकोनातून पाहिले. फुले यांच्या सामाजिक विचारांमध्ये स्त्री-पुरुष समानतेचा मूलभूत आग्रह दिसून येतो. स्त्रीवरील सामाजिक अन्याय, अज्ञान, शोषण व रूढीपरंपरांचा त्यांनी तीव्र शब्दांत निषेध केला. बालविवाह, विधवा केशवपन, सतीप्रथा व स्त्री स्वातंत्र्यावर लादलेली बंधने या अमानवी प्रथांना फुले यांनी सामाजिक अधःपतनाचे प्रतीक मानले. स्त्री ही स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व असलेली सामाजिक घटक असून तिला सन्मानपूर्वक जीवन जगण्याचा पूर्ण अधिकार आहे, ही भूमिका त्यांच्या विचारसरणीचा केंद्रबिंदू होती. शैक्षणिक क्षेत्रात फुले यांनी स्त्री शिक्षणाला समाजपरिवर्तनाचे प्रमुख साधन मानले. स्त्री शिक्षणाविना समाजाची प्रगती अशक्य आहे, असा त्यांचा ठाम विश्वास होता. सावित्रीबाई फुले यांच्या सहकार्याने मुलींसाठी शाळा स्थापन करून त्यांनी आपल्या विचारांची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी केली. शिक्षणामुळे स्त्रीमध्ये विवेकबुद्धी, आत्मभान, सामाजिक जाणीव व आर्थिक स्वावलंबन निर्माण होते, असे फुले यांचे मत होते. त्यामुळे स्त्री शिक्षण हे केवळ वैयक्तिक उन्नतीचे नव्हे, तर व्यापक सामाजिक परिवर्तनाचे साधन असल्याचे त्यांनी अधोरेखित केले. एकूणच, महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे स्त्रीविषयक सामाजिक व शैक्षणिक विचार हे क्रांतिकारी, मानवतावादी व समानतावादी स्वरूपाचे होते. या विचारांचे सखोल अध्ययन केल्यास स्त्री मुक्तीच्या ऐतिहासिक प्रक्रियेचे आकलन होते तसेच आजच्या काळातील स्त्री सक्षमीकरणाच्या संकल्पनांना वैचारिक संदर्भ प्राप्त होतो. म्हणूनच प्रस्तुत संशोधनात फुले यांच्या स्त्रीविषयक सामाजिक व शैक्षणिक विचारांचे विश्लेषण करणे हे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

महात्मा ज्योतिराव फुले यांची स्त्रीशिक्षण व स्त्री-पुरुष समानतेविषयीची भूमिका ही त्यांच्या सामाजिक विचारसरणीचा मूलभूत व केंद्रस्थानी असलेला घटक आहे. तत्कालीन भारतीय समाजात स्त्रीला शिक्षणापासून वंचित ठेवून तिला केवळ घरगुती व अवलंबित भूमिकेत अडकवले जात होते. अशा परिस्थितीत फुले यांनी स्त्रीशिक्षणाचा पुरस्कार करून सामाजिक विषमतेच्या मुळावर घाव घालण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या मते स्त्री शिक्षण हे केवळ स्त्रीच्या वैयक्तिक विकासाचे साधन नसून संपूर्ण समाजाच्या नैतिक, बौद्धिक व सामाजिक उन्नतीचे प्रभावी माध्यम आहे. फुले यांनी स्त्री-पुरुष समानतेचा विचार नैसर्गिक व सामाजिक न्यायाच्या तत्वांवर आधारित मांडला. स्त्री ही जैविक, बौद्धिक व नैतिक दृष्ट्या पुरुषापेक्षा कनिष्ठ आहे, ही पारंपरिक धारणा त्यांनी ठामपणे नाकारली. समाजातील धार्मिक रूढी, परंपरा व ग्रंथाधिष्ठित मूल्यांमुळे स्त्री-पुरुषांमध्ये निर्माण झालेली असमानता ही कृत्रिम व अन्यायकारक असल्याचे त्यांनी स्पष्ट केले. त्यामुळे स्त्रीला शिक्षण, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य,

निर्णयक्षमता व सामाजिक सहभाग यांमध्ये पुरुषाइतकेच अधिकार मिळणे आवश्यक आहे, अशी त्यांची भूमिका होती. स्त्रीशिक्षणाच्या संदर्भात फुले यांनी विचार व कृती यांचा संगम साधला. सावित्रीबाई फुले यांच्या सहकार्याने त्यांनी मुलींसाठी स्वतंत्र शाळा सुरू करून शिक्षणाच्या क्षेत्रात ऐतिहासिक पाऊल उचलले. शिक्षणामुळे स्त्रींमध्ये विवेकबुद्धी, आत्मभान व आत्मनिर्भरतेची जाणीव विकसित होते आणि त्यामुळे ती अन्याय व शोषणाविरुद्ध उभी राहू शकते, असे त्यांचे मत होते. स्त्री शिक्षणाशिवाय स्त्री-पुरुष समानतेची संकल्पना प्रत्यक्षात येऊ शकत नाही, हे फुले यांनी आपल्या लेखनातून व कार्यातून अधोरेखित केले. एकूणच, महात्मा ज्योतिराव फुले यांची स्त्रीशिक्षण व स्त्री-पुरुष समानतेविषयीची भूमिका ही आधुनिक, प्रगतिशील व परिवर्तनवादी स्वरूपाची होती. या भूमिकेचा अभ्यास केल्यास स्त्री मुक्तीच्या चळवळीची वैचारिक मुळे स्पष्ट होतात तसेच समकालीन समाजातील लैंगिक समानतेच्या प्रश्नांचे विश्लेषण करण्यासाठी सैद्धांतिक अधिष्ठान प्राप्त होते. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधनात फुले यांच्या स्त्रीशिक्षण व स्त्री-पुरुष समानतेविषयीच्या भूमिकेचे सखोल अध्ययन करणे अत्यंत आवश्यक ठरते.

समकालीन समाजातील स्त्रीची स्थिती ही ऐतिहासिक संघर्ष, सामाजिक सुधारणा, कायदेविषयक बदल आणि शिक्षणाच्या विस्ताराच्या पार्श्वभूमीवर घडलेली आहे. आधुनिक काळात स्त्रीच्या जीवनात लक्षणीय प्रगती झाल्याचे दिसून येत असले, तरीही सामाजिक, शैक्षणिक व आर्थिक क्षेत्रांमध्ये अद्यापही अनेक विषमता, मर्यादा व आव्हाने अस्तित्वात आहेत. त्यामुळे आजच्या काळातील स्त्रीस्थितीचे बहुआयामी व वस्तुनिष्ठ विश्लेषण करणे हे प्रस्तुत संशोधनाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे ठरते. सामाजिक दृष्टिकोनातून पाहता, आजची स्त्री कुटुंब, समाज व सार्वजनिक जीवनात अधिक सक्रिय सहभाग घेताना दिसून येते. शिक्षणाचा प्रसार, कायदेशीर संरक्षण व स्त्री चळवळींमुळे स्त्रीचे सामाजिक स्थान पूर्वीपेक्षा सशक्त झाले आहे. तथापि, पितृसत्ताक मानसिकता, लैंगिक भेदभाव, कौटुंबिक हिंसाचार, सुरक्षिततेचे प्रश्न व सामाजिक रूढी या घटकांमुळे स्त्रीच्या सामाजिक स्वातंत्र्यावर मर्यादा येताना दिसतात. त्यामुळे स्त्रीच्या सामाजिक स्थितीत प्रगती व अडथळे हे दोन्ही पैलू एकत्रितपणे आढळतात. शैक्षणिक क्षेत्रात स्त्रीच्या सहभागात लक्षणीय वाढ झाली असून साक्षरतेचे प्रमाण, उच्च शिक्षणातील प्रवेश व व्यावसायिक शिक्षणाच्या संधी यामध्ये सकारात्मक बदल दिसून येतात. स्त्री शिक्षणामुळे तिच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास, निर्णयक्षमता व सामाजिक जागृती वाढली आहे. मात्र, ग्रामीण-शहरी तफावत, आर्थिक दुर्बलता, बालविवाह व कौटुंबिक जबाबदाऱ्या यांमुळे अनेक स्त्रियांना शिक्षण पूर्ण करता येत नाही. त्यामुळे शैक्षणिक प्रगती असूनही समान संधींचा प्रश्न अद्यापही पूर्णतः सुटलेला नाही. आर्थिक दृष्टिकोनातून आजची स्त्री विविध क्षेत्रांत कार्यरत असून रोजगार, स्वयंरोजगार व उद्योजकतेच्या संधी वाढत आहेत. आर्थिक स्वावलंबनामुळे स्त्रीच्या सामाजिक स्थानात सकारात्मक बदल घडून आला आहे. तथापि, कामाच्या ठिकाणी वेतनविषमता, असुरक्षित रोजगार, दुहेरी कामाचा ताण (घरगुती व व्यावसायिक) आणि अनौपचारिक क्षेत्रातील शोषण यांसारख्या समस्या आजही स्त्रीसमोर उभ्या आहेत. त्यामुळे आर्थिक सहभाग असूनही स्त्रीची आर्थिक स्थिती अनेकदा अस्थिर व मर्यादित स्वरूपाची राहते. एकूणच, आजच्या काळातील स्त्रीची सामाजिक, शैक्षणिक व आर्थिक स्थिती ही परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत असलेली आहे. प्रगती व मर्यादा यांचा परस्परसंवाद या स्थितीचे वैशिष्ट्य ठरतो. या स्थितीचे विश्लेषण केल्यास स्त्री सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेतील यश व अपयश दोन्ही स्पष्टपणे समोर येतात. म्हणूनच प्रस्तुत संशोधनात आजच्या काळातील स्त्रीस्थितीचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण करणे अत्यंत आवश्यक असून, त्यातून महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्या स्त्रीविषयक विचारांची समकालीन उपयुक्तता तपासण्यास मदत होते.

स्त्रीची सामाजिक स्थिती ही काळानुरूप बदलत गेलेली असून तिच्या स्वरूपावर सामाजिक रचना, सांस्कृतिक मूल्ये, शिक्षणव्यवस्था, आर्थिक संधी आणि कायदेविषयक हस्तक्षेप यांचा सखोल प्रभाव राहिलेला आहे. महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्या काळातील स्त्रीस्थिती आणि आजच्या काळातील स्त्रीस्थिती यांचा तुलनात्मक अभ्यास केल्यास स्त्रीच्या सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया, तिची दिशा व त्यातील मर्यादा स्पष्टपणे अधोरेखित होतात. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधनात या दोन्ही कालखंडांतील स्त्रीस्थितीचे तुलनात्मक विश्लेषण करणे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. फुले यांच्या काळातील स्त्रीची सामाजिक स्थिती ही मुख्यतः पितृसत्ताक, धर्माधिष्ठित व पुरुषप्रधान समाजरचनेने नियंत्रित होती. स्त्रीला शिक्षणापासून वंचित ठेवले जात होते आणि तिचे जीवन बालविवाह, विधवाशोषण, केशवपन व सामाजिक बंधनांनी मर्यादित होते. निर्णयप्रक्रियेत स्त्रीला कोणताही सहभाग नव्हता आणि तिचे अस्तित्व कुटुंबाच्या चौकटीतच सीमित होते. या पार्श्वभूमीवर फुले यांनी स्त्रीशिक्षण, स्त्री-पुरुष समानता आणि स्त्री सन्मान यांचा पुरस्कार करून स्त्रीस्थितीत बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला. आजच्या काळातील स्त्रीस्थितीमध्ये लक्षणीय बदल झाल्याचे दिसून येते. शिक्षणाचा प्रसार, कायदेशीर संरक्षण, लोकशाही व्यवस्था व स्त्री चळवळींमुळे स्त्रीला सामाजिक, शैक्षणिक व आर्थिक क्षेत्रांत अधिक संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण वाढले असून ती विविध व्यावसायिक, प्रशासकीय व राजकीय क्षेत्रांत सक्रिय भूमिका

बजावत आहे. कुटुंब व समाजातील निर्णयप्रक्रियेत स्त्रीचा सहभाग वाढलेला दिसतो. तथापि, या प्रगतीबरोबरच पितृसत्ताक मानसिकता, लैंगिक भेदभाव, हिंसा व असमानता या समस्या विविध स्वरूपांत आजही अस्तित्वात आहेत. तुलनात्मक दृष्टिकोनातून पाहता, तत्कालीन काळात स्त्रीस्थिती ही पूर्णतः अधीनतेवर आधारित होती, तर आजच्या काळात ती सापेक्ष स्वातंत्र्य व अधिकारांनी युक्त झालेली आहे. मात्र, ही स्वातंत्र्याची प्रक्रिया अद्याप अपूर्ण असून संरचनात्मक विषमता व सामाजिक मानसिकता या स्त्री सक्षमीकरणाच्या आड येताना दिसतात. त्यामुळे बदल हे प्रमाणात्मक (quantitative) अधिक असून गुणात्मक (qualitative) समानतेची प्रक्रिया अजूनही संघर्षशील अवस्थेत आहे, असे म्हणता येईल. एकूणच, तत्कालीन व आजच्या स्त्रीस्थितीतील बदलांचा तुलनात्मक अभ्यास केल्यास स्त्री मुक्तीच्या ऐतिहासिक प्रवासाचे समग्र आकलन होते. तसेच महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्या स्त्रीविषयक विचारांनी या परिवर्तनाला कसे वैचारिक अधिष्ठान दिले, हे स्पष्टपणे समोर येते. म्हणूनच प्रस्तुत संशोधनात या तुलनात्मक अभ्यासास विशेष महत्त्व प्राप्त होते, कारण त्यातून स्त्रीस्थितीतील बदलांची दिशा, गती व मर्यादा यांचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण करता येते.

महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्या स्त्रीविषयक विचारांनी भारतीय समाजात स्त्री मुक्तीच्या प्रक्रियेला मूलगामी वैचारिक अधिष्ठान प्राप्त करून दिले. जरी हे विचार उन्नीसाव्या शतकातील सामाजिक वास्तवातून उदयास आले असले, तरीही आजच्या समकालीन समाजात त्यांची उपयुक्तता व समकालीनता कायम असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधनात आजच्या समाजाच्या संदर्भात फुले यांच्या स्त्रीविषयक विचारांची उपयुक्तता तपासणे हे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. आजच्या काळात स्त्रीला शिक्षण, कायदेशीर हक्क, रोजगाराच्या संधी व सार्वजनिक जीवनातील सहभाग प्राप्त झाला असला, तरीही सामाजिक असमानता, पितृसत्ताक मानसिकता, लैंगिक भेदभाव व हिंसेच्या समस्या विविध स्वरूपांत अद्यापही अस्तित्वात आहेत. अशा परिस्थितीत फुले यांनी मांडलेले स्त्री-पुरुष समानतेचे तत्त्व आजही तितकेच प्रासंगिक ठरते. स्त्रीला नैसर्गिक व सामाजिक समानतेच्या आधारे पाहण्याची त्यांची भूमिका आजच्या लैंगिक समानतेच्या संकल्पनांशी सुसंगत आहे. फुले यांनी स्त्रीशिक्षणाला समाजपरिवर्तनाचे प्रमुख साधन मानले. आजच्या ज्ञानाधिष्ठित व स्पर्धात्मक समाजात स्त्रीशिक्षणाचे महत्त्व अधिक व्यापक झाले आहे. स्त्री शिक्षणामुळे आत्मभान, विवेकबुद्धी, आर्थिक स्वावलंबन व सामाजिक सहभाग वाढतो, ही फुले यांची मांडणी आजच्या स्त्री सक्षमीकरणाच्या धोरणांमध्ये स्पष्टपणे प्रतिबिंबित होते. त्यामुळे आधुनिक शैक्षणिक धोरणे व स्त्रीसक्षमीकरण कार्यक्रमांचे वैचारिक मूळ फुले यांच्या विचारांत आढळते. तसेच, फुले यांनी पितृसत्ताक, धर्माधिष्ठित व अन्यायकारक सामाजिक रचनांवर केलेली टीका आजच्या सामाजिक सुधारणांच्या संदर्भातही महत्त्वपूर्ण ठरते. आजही परंपरा, संस्कृती व धर्माच्या नावाखाली स्त्रीवर अन्याय करणाऱ्या प्रवृत्ती समाजात दिसून येतात. अशा वेळी फुले यांचा विवेकवादी, मानवतावादी व समतावादी दृष्टिकोन सामाजिक जागृतीसाठी मार्गदर्शक ठरतो. एकूणच, आजच्या समाजातील स्त्री प्रश्नांचे विश्लेषण करताना महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्या स्त्रीविषयक विचारांची उपयुक्तता स्पष्टपणे अधोरेखित होते. हे विचार केवळ ऐतिहासिक वारसा नसून समकालीन स्त्रीसक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेसाठी प्रेरणादायी व मार्गदर्शक स्वरूपाचे आहेत. म्हणूनच प्रस्तुत संशोधनात फुले यांच्या स्त्रीविषयक विचारांची आजच्या समाजातील उपयुक्तता तपासणे हे स्त्री मुक्तीच्या व्यापक सामाजिक संदर्भाचे आकलन करण्यासाठी अत्यावश्यक ठरते.

या अभ्यासातील चर्चा दर्शविते की महात्मा फुले यांची स्त्रीविषयक भूमिका ही सुधारक, परिवर्तनवादी आणि मानवी हक्कांवर आधारित होती. आजच्या स्त्रीमुक्ती चळवळीसमोर असलेली आव्हाने समजून घेण्यासाठी आणि त्यावर उपाय शोधण्यासाठी फुले यांचे विचार वैचारिक अधिष्ठान देऊ शकतात. स्त्रीशिक्षण, सामाजिक जागृती आणि मानसिकतेतील बदल यांचा समन्वय साधल्यास स्त्रीमुक्ती अधिक प्रभावी आणि शाश्वत ठरू शकते, असा निष्कर्ष या संशोधनात्मक चर्चेतून पुढे येतो.

निष्कर्ष :

प्रस्तुत संशोधनाच्या अभ्यासातून असे स्पष्टपणे निष्पन्न होते की, महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे स्त्रीविषयक सामाजिक व शैक्षणिक विचार हे भारतीय समाजातील स्त्री मुक्तीच्या प्रक्रियेचे मूलभूत वैचारिक अधिष्ठान ठरले आहेत. एकोणासाव्या शतकातील पितृसत्ताक, धर्माधिष्ठित व विषमतापूर्ण समाजरचनेत स्त्रीला दुय्यम, अवलंबित व अधिकारवंचित स्थान दिले जात असताना, फुले यांनी स्त्रीच्या प्रश्नाकडे मानवी हक्क, सामाजिक न्याय व समानतेच्या व्यापक दृष्टिकोनातून पाहिले. त्यांच्या विचारांनी स्त्रीला केवळ कुटुंबकेंद्रित भूमिका निभावणारी व्यक्ती न मानता, स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व असलेली सामाजिक घटक म्हणून मान्यता दिली.

या संशोधनातून हेही अधोरेखित होते की, फुले यांची स्त्रीशिक्षणाविषयीची भूमिका अत्यंत क्रांतिकारी व परिवर्तनवादी होती. स्त्री शिक्षणाशिवाय समाजाची प्रगती अशक्य आहे, हा त्यांचा ठाम विश्वास आजच्या समाजशास्त्रीय अभ्यासातही महत्त्वाचा ठरतो. सावित्रीबाई फुले यांच्या सहकार्यानि मुलींसाठी शाळा स्थापन

करून त्यांनी स्त्रीशिक्षणाच्या विचाराला प्रत्यक्ष कृतीचे स्वरूप दिले. स्त्री शिक्षणामुळे आत्मभान, विवेकबुद्धी, सामाजिक जाणीव व आर्थिक स्वावलंबन निर्माण होते, ही त्यांची मांडणी आजच्या स्त्री सक्षमीकरणाच्या संकल्पनांशी पूर्णतः सुसंगत आहे.

स्त्री-पुरुष समानतेविषयी फुले यांनी मांडलेली भूमिका ही नैसर्गिक व सामाजिक न्यायाच्या तत्वांवर आधारित होती. स्त्री ही जैविक किंवा बौद्धिकदृष्ट्या पुरुषापेक्षा कनिष्ठ आहे, ही पारंपरिक धारणा त्यांनी ठामपणे नाकारली. समाजातील धार्मिक रूढी, परंपरा व मूल्यव्यवस्थेमुळे निर्माण झालेली असमानता ही कृत्रिम व अन्यायकारक असल्याचे त्यांनी स्पष्ट केले. त्यामुळे स्त्रीला शिक्षण, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, निर्णयक्षमता व सामाजिक सहभाग यामध्ये पुरुषाइतकेच अधिकार मिळणे आवश्यक आहे, असा त्यांचा विचार आजही तितकाच प्रासंगिक ठरतो.

आजच्या काळातील स्त्रीस्थितीचे विश्लेषण करता असे दिसून येते की शिक्षणाचा प्रसार, कायदेविषयक संरक्षण, लोकशाही मूल्ये व स्त्री चळवळींमुळे स्त्रीच्या सामाजिक, शैक्षणिक व आर्थिक स्थितीत लक्षणीय सुधारणा झाली आहे. स्त्री विविध क्षेत्रांत सक्रिय सहभाग घेत असून तिचे सामाजिक स्थान पूर्वीपेक्षा अधिक सशक्त झाले आहे. तथापि, पितृसत्ताक मानसिकता, लैंगिक भेदभाव, कौटुंबिक व सामाजिक हिंसा, वेतनविषमता आणि आर्थिक असुरक्षितता या समस्या आजही विविध स्वरूपांत अस्तित्वात आहेत. त्यामुळे स्त्रीसक्षमीकरणाची प्रक्रिया अद्याप अपूर्ण असून ती सतत संघर्षशील अवस्थेत आहे, असे या अभ्यासातून स्पष्ट होते.

तत्कालीन व आजच्या स्त्रीस्थितीच्या तुलनात्मक अभ्यासातून हे आढळते की बदल हे प्रामुख्याने प्रमाणात्मक स्वरूपाचे असून गुणात्मक समानतेची प्रक्रिया अद्याप पूर्णत्वास गेलेली नाही. तत्कालीन काळातील पूर्ण अधीनतेच्या तुलनेत आजची स्त्री सापेक्ष स्वातंत्र्य व अधिकारांनी युक्त असली, तरीही संरचनात्मक विषमता व सामाजिक मानसिकता स्त्रीच्या सर्वांगीण सक्षमीकरणास अडथळा ठरत आहेत. या परिवर्तनाच्या प्रक्रियेला वैचारिक दिशा देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य महात्मा फुले यांच्या स्त्रीविषयक विचारांनी केले आहे, हे या संशोधनातून स्पष्टपणे समोर येते.

एकूणच, प्रस्तुत संशोधनाच्या सविस्तर निष्कर्षानुसार महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे स्त्रीविषयक विचार हे केवळ ऐतिहासिक संदर्भापुरते मर्यादित नसून आजच्या समाजातही अत्यंत उपयुक्त, समकालीन व मार्गदर्शक स्वरूपाचे आहेत. स्त्रीशिक्षण, स्त्री-पुरुष समानता, सामाजिक जागृती आणि मानसिकतेतील परिवर्तन यांचा समन्वय साधल्यास स्त्री मुक्तीची प्रक्रिया अधिक प्रभावी व शाश्वत ठरू शकते. त्यामुळे स्त्री प्रश्नांचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण करताना महात्मा फुले यांच्या विचारांचा आधार घेणे हे आजच्या आणि भविष्यातील स्त्रीसक्षमीकरणाच्या दृष्टीने अनिवार्य ठरते.

संदर्भ :

1. नरके, हरी. (1993). महात्मा फुले : साहित्य आणि विचार, महात्मा फुले चरित्र साधने प्रकाशन समिती
2. कीर, धनंजय, मालशे, स. ग. आणि फडके, य. दि. (2006). महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई
3. Begari, J. (2010). Jyotirao Phule: A Revolutionary Social Reformer. The Indian Journal of Political Science, Page 399-412.
4. Jain, S., & Student, M. P. (2016) Caste and Education: The Vision of Mahatma Jotirao Phule.
5. Mugali, S. Y., & Amadihal, P. S. (2008, January). MAHATMA JYOTIRAO PHULE'S VIEWS ON UPLIFTMENT OF WOMEN AS REFLECTED IN SARVAJANIK STAYADHARMA. In Proceedings of the Indian History Congress (Vol. 69, pp. 691-700).
6. Pandey, R. (2016). Phule and Gandhi on Education: A Comparative Analysis of Their Social Ideologies. Contemporary Voice of Dalit, 8(1), Page 14-23.
7. Sirswal, D. R. (2013). Jyotiba Phule: A Modern Indian Philosopher. Darshan: International Refereed Quarterly Research Journal for Philosophy and Yoga, 1 (3-4).
8. Siddaramu, B. The Emancipation of underprivileged in the Writings of Mahatma Jyotiba Phule. Sangharsh/Struggle: e-Journal of Dalit Literary Studies.